

Received 15.12.2021	Review	JOTS
Accepted 25.12.2021		6/1
Published 01.01.2022		2022: 221-242

Alyılmaz, C. Bilge Tonyukuk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, ss. XII+ 518. ISBN: 978-975-17-4884-3

Erdem UÇAR*

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

1897’de Y. N. Klements tarafından keşfedilip 1899’da ilk kez W. Radloff tarafından neşredilmesinin ardından Tuñuquq yazıtları, sayısız araştırmacının ilgisini çekmiş ve yazıtlar müstakil olarak birkaç kez neşredilmiş, yazıtlardaki sorunlu yerler hakkında çeşitli makaleler yayımlanmıştır.

Tanıtımını yapacağım çalışma Tuñuquq yazıtlarının en son neşridir. Yazıtın neşrini gerçekleştiren Cengiz Alyılmaz yıllardır Eski Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelerde taşları yerinde inceleme fırsatı elde eden ve onların epigrafik belgelendirmesi konusunda uzmanlaşan araştırmacılardan biridir. Alyılmaz’ın yıllar içinde yaptığı saha araştırmalarının bir neticesi olarak *Bilge Tonyukuk Yazıtları* isimli eser gün yüzüne çıkmıştır.

Yazar, eserinin *Ön Söz*’ünde çalışmasının çıkış noktasını kısaca şöyle özetlemektedir: “*Çalışmanın temeli her şeyden önce alanda (bu satırların yazarının yazıtların bulunduğu bölgede) uzun yıllar boyunca sabır ve özveriyle yaptığı epigrafik belgelenmelere ve bu belgelenmeler sonucunda elde edilen bilgilere ve bulgulara dayanmaktadır.*” (s. VI)

Giriş bölümünün başında Eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalar hakkında bilgiler verildikten sonra (s. 1-8), Tuñuquq yazıtları hakkında Türkiye’de ve yurtdışında yapılan çalışmalardan (s. 9-36) bahsedilmiştir.

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

1. Bölüm'de ilk olarak Tuñuquq'un *bilge*, *Toñuquq* ve *Boyla Bağa Tarqan* şeklindeki ad ve unvanları hakkında ayrıntılı malumat verilmiştir (s. 39-62). Bunlar içinde şimdiye değin kökeni üzerinde en çok tartışılanı *Toñuquq* adı/unvanı olmuştur. Yazar, ad hakkında şimdiye kadarki önerileri sıraladıktan sonra Çinli tarihçi Luo Xin'in önerisinin doğru olabileceğine inandığını söylemektedir. Xin'e göre *Toñuquq* adının ilk parçası olan *ton* 'bir unvanı' ve *yuquq* da 'bir görevi' bildiriyor olmalıdır. Yazar, pek çok kişi gibi *Boyla Bağa Tarqan*'ın Tuñuquq'un bir unvanı olduğunu kabul etmektedir, ancak bu konuda Rybatzki'nin (1997: 84-86, dip. 229) farklı bir görüşü vardır. Eski Türkçe ile Moğolcadaki unvanlar konusunda uzmanlaşan Rybatzki, *Boyla Bağa Tarqan*'ın başka bir şahıs olabileceğine ihtimal vermiştir.

Daha sonra *Boyla Bağa Tarqan Bilge Toñuquq*'un kişilik özellikleri üzerinde durulmuştur (s. 63-74). Bunun ardından, *Ekleme* başlığı altında (s. 75-91) Runik harfli 6 satırlık Oldenburg fragmanı olarak bilinen ve Tuñuquq ile ilgili olduğu düşünülen parçanın yeni bir neşri sunulmuştur. Erdal ve Chen, Oldenburg fragmanındaki tarihlerin (9. ayın 25'i ve 12. ayın 18'i) Çin kaynaklarıyla uyduğuna düşünerek fragmanı Tuñuquq yazıtının 3. ve 6. satırları arasında anlatılan olaylarla ilişkilendirmek istemiştir (2017: 111-112). Oldenburg fragmanının mevcut hâlinin hiçbir yerinde bir şahıs adının geçmediği görülüyor. Fragmanda tarihi gösteren yerlerin bir kısmı da yıpranmıştır. Dolayısıyla, bu fragmanın gerçekten Tuñuquq ile ilişkili olup olmadığı bence tartışma konusudur. Bunun ardından, Tuñuquq'un adının geçtiği Uygur harfli U 01a (T II K 173) numaralı parçanın neşri Erdal ve Chen'in çalışmasından (2017) faydalanılarak verilmiştir. Burada Uygur harfli parça hakkında daha önce yapılan çalışmalardan da bahsedilmiştir. Zikredilen çalışmalara parçanın neşrinin sunulduğu Clark 2017 (125-126) de eklenmelidir. Son olarak, Tuñuquq ile ilgili XIV. yüzyıla ait Çince bir belgenin aslı ve tercümesi sunulmuştur. Sonuçta, okuyucu Tuñuquq ile ilgili tarihî kayıtları kitapta toplu olarak görebilmiştir.

1. Bölüm'ün üçüncü kısmında Tuñuquq'un mensup olduğu boy ve damgası üzerinde durulmuştur (s. 93-109). Buna göre, çeşitli arkeolojik ve tarihî bilgilerle desteklenerek Tuñuquq'un muhtemelen Tola ırmağı çevresinde yaşayan 僕骨 *Pugu* (Bugu) boyuna mensup olduğu belirtilir. Ardından Tuñuquq'un ve boyunun damgası çeşitli görsel malzeme ile okuyucuya tanıtılmıştır.

2. Bölüm'ün başında *Bilge Toñuquq* yazıtları ve anıt mezar kompleksinin adlandırılmasından kısaca bahsedilmiş (s. 113-114), R. Giraud gibi bazı Türkologların yazıtların bulunduğu yeri esas alarak onları *Bain-Tsokto* olarak adlandırdığı söylenmiştir. Bunun hemen ardından şimdiye değin henüz kesin olarak çözüme kavuşturulamayan bir mesele olarak kalan yazıtların dikiliş tarihi konusu ele alınmıştır (s. 115-120). Yazıtların üzerinde tarihî bir kayıt bulunmadığı için araştırmacılar yazıtların dikiliş tarihi üzerine sadece bazı tahminlerde bulunmak zorunda kalmıştır. Yazar, daha önce kabul ettiği 732-734 tarih aralığı fikrinden artık vazgeçtiğini itiraf etse de (s. 115, dip. 95), Tuñuquq yazıtlarının dikiliş tarihi hakkında bir fikir ileri sürmemiş, daha önce ileri sürülen görüşleri özetlemekle yetinmiş, ama Tuñuquq yazıtlarının Kül Tégin yazıtına cevap olarak yazıldığı fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Burada, Tuñuquq yazıtlarının dikiliş tarihi hakkında Chen'in ve Kaya'nın dile getirdiği son görüşlere de yer verelim. Chen, yazıtların 716 yılı sonbaharında görevden el çektirildiği esnada Bilge Qağan'a kendisini affettirmek için Tuñuquq tarafından diktirildiği kanaatindedir (2021: 146). Kaya da kısmen aynı fikirdedir. Tuñuquq yazıtlarının en geç 717 baharında tarihe not bırakmak amacıyla Tuñuquq tarafından diktirildiğini düşünmektedir (2021a: 266).

2. Bölüm'ün üçüncü kısmında Tuñuquq yazıtlarının bulunduğu anıt mezar kompleksi incelenmiştir (s. 121-180). Anıt mezar kompleksi üzerinde yapılan çalışmalardan bahsedilmiş ve kompleks içinde yer alan sunak masalarının, heykellerin, balbalların ve diğer malzemelerin resimleri verilerek anıt mezar kompleksinin tamamı okuyucuya daha yakından tanıtılmıştır. Bilhassa, anıt mezar kompleksinin hazırlanan taslak planlarının (s. 136-139) kompleksi ziyaret edemeyen okuyucuya faydalı olacağı şüphesizdir. Anıt mezar kompleksi hakkında yazarın bir tespiti ise oldukça önemli olmakla beraber epey de kaygı vericidir:

Türk yazıtlarının, anıt mezar komplekslerinin ve kurganlarının buldukları bölgelerde (hiçbir resmi başvuruda bulunmadan, izin ve tedbir alınmadan) arkeolojik kazı (!) yapılması ise kabul edilebilir bir durum değildir. Türk kültür ve uygarlığının ölümsüzlük eserlerine büyük oranda zarar veren bu izinsiz kazılarda (!) ortaya çıkartılan buluntuların neler olduğu ve hangi müzeye veya hangi yetkili makama teslim edildiğine dair de hiçbir kayıt ne yazık ki bulunmamaktadır. (s. 134)

2. Bölüm'ün dördüncü kısmında Tuñuquq yazıtlarının bugünkü fizikî durumu hakkında bilgi verilip yazıtlar ayrıntılı olarak tavsif edilmiştir (s. 181-262). Yazıtlar, iki taştan oluşmaktadır. Kağanlık yazıtlarından farklı olarak Tuñuquq yazıtlarındaki iki taşın altında da kaide bulunmaz. Taşların sekiz cephesi toplam 62 satırlık bir metin içermektedir. Taşların üzerindeki metnin sırası ve satır sayısı şu şekildedir:

I. Taş (35 satır): Batı yüzü (1-7. satırlar) → Güney yüzü (8-17. satırlar) → Doğu yüzü (18-24. satırlar) → Batı yüzü (25-35. satırlar)

II. Taş (27 satır): Batı yüzü (36-44. satırlar) → Güney yüzü (45-50. satırlar) → Doğu yüzü (51-58. satırlar) → Batı yüzü (59-62. satırlar)

Yazıttaki her cephenin ölçülerinin ve aslının daha iyi görülebilmesi adına her cephenin yeniden çizilen taslak resimleri sayesinde okuyucu yazıtların orijinalini zihninde daha iyi canlandırabilecektir.

3. Bölüm'ün başında Tuñuquq yazıtlarında kullanılan Runik harflerin listesi harflerin farklı varyantları da gösterilmek suretiyle sıralanmıştır (s. 265-268). *Birleşik Yazılan ve İki Ayrı Ünsüzü Karşılaman Karakterler ve Ses Değerleri* başlıklı tablonun içinde /ŋ/ ve /ñ/ ünsüzlerinin de zikredildiği görülüyor, ancak bu harflerin iki ayrı ünsüzü göstermesi sözkonusu değildir, zira Eski Türkçede /ŋ/ ve /ñ/ ünsüzleri bağımsız birer ayrı sesbirimdir.

3. Bölüm'ün ikinci kısmında, *Bilge Tonyukuk Yazıtlarının Epigrafik Belgelemelerinde Uygulanan Yöntemler* başlığı altında (s. 269-270) taşların üzerindeki harflerin tespitinde izlenen yöntem açıklanmıştır. Yazar, asırlar içerisinde taşların tahrip olması nedeniyle taştaki harfleri doğru tespit edebilmek için fotogrametrik yöntem ile parmakla yoklama yöntemini kullanmak zorunda kalmıştır. Yazar, taşların üzerindeki harfleri seçerken harfleri farklı kodlarla gösterip yazıtların üzerindeki harflerin mevcut durumunu okuyucuya net bir şekilde göstermiştir. Mesela, bugün sağlam olan harfler *siyah* ile işaretlenirken, dökülmeye yüz tutmuş olanlar *mavi*, üzeri boyanmış harfler *turuncu*, yağlı kısımlar *sarı alt çizgi*, alttan ve üstten kırılan harfler *yeşil*, *Radloff Atlası*'nda o dönemde dökülmüş olanlar *kırmızı nokta*, yok olmak üzere olanlar *pembe*, yazıttan tamamen kopanlar *yükseltilmiş kırmızı* ve tamamen yok olanlar ise *kırmızı* ile işaretlemiştir.

3. Bölüm'ün üçüncü kısmında, *Bilge Tonyukuk Yazıtlarının Çeviri Yazılarının Hazırlanmasında Uygulanan Yöntemler*'den bahsedilmiştir (s. 271-275). Yazıtların Latin yazısına aktarılması hususunda uygulanan yöntem açıklanırken *transcription* terimi biraz farklı yorumlanmıştır. Mesela, yazar yazıya geçirme'yi (*transcription*) “sözlü dile ait öğelerin yazıya aktarılmasını karşılayan bir terim” olarak tanımlamakta ve “*Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın metinleri zaten yazılı dile/grafik dile ait oldukları için bir başka alfabeye (başta Latin alfabesi olmak üzere) aktarılırken bu aktarma işi için yazıya geçirme (transcription) teriminin kullanılması[nın] doğru*” olamayacağını, çünkü “*yapılan iş[in], yazıya geçirme değil; yazı çevirimi*” olduğunu ifade etmektedir (s. 271, dip. 136). Yazarın bahsettiği “sözlü dile ait öğelerin yazıya aktarılmasını karşılayan terim” aslında *transcription* değil, *phonetic transcription*'dur, zira *phonetic transcription*'un dilbilimdeki anlamının “*system of symbols used for the written notation of spoken language*” (Bussmann, 1996: 894) olduğu bilinmektedir. Tarihî metinleri inceleyen filologların *phonetic transcription*'u kullanabileceği zaten düşünülemez. Tarihî metinleri inceleyenlerin kullanacağı uygulamalardan biri olan *transcription*, yani yazıçevrim veya yazarın tercih ettiği terimle ifade edersek yazıya geçirme “*process and result of rendering a text in one script*” (Bussmann, 1996: 1212) olarak tanımlanmaktadır.

Benim harfçevrim ile adlandırmayı tercih ettiğim terim için ise yazar yazı çevirimi terimini benimsemiştir. Yazı çevirimi, “yazılı dile/grafik dile ait öğelerin bir başka yazıya/alfabeye aktarılması” olarak tanımlanmış ve yazı çevirimi'nde “bir alfabeye yazılan metnin diğer bir alfabeye aktarılması söz konusu” olduğu belirtilmiştir. Burada tanımlanan ve yazı çevirimi olarak adlandırılan terim *transliteration*, yani harfçevrimdir. Harfçevrimi veya yazı çevirimi tarihî metinleri çalışanların kullanacağı uygulamalardan biridir. Yazar, yazı çevirimi'nin üç farklı şekildedir bahsetmektedir. Bunlardan yorumsuz yazı çevirimi ve yorumlu yazı çevirimi terimlerinde Gemalmaz'ın makalesinden (2001: 25-37) faydalandığı, uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi'nin ise literatüre yazar tarafından kazandırıldığı söylenmiştir (s. 271, dip. 137).

Yazar, yorumsuz yazı çevirimi'nde “iki alfabe arasında birebir harf ve noktalama denklikleri” oluşturulduğundan (s. 271) bahsetmektedir, ancak neşirdeki uygulamanın bu ilkeyle çeliştiği görülmektedir. Mesela, yazıtların 11. satırında <wlr̄tçık> kelimesinin yorumsuz yazı çevirimi'ni ölr̄tçik, ama <twr̄ksIrBwDN> kelimesinin yorumsuz yazı çevirimi'ni ise tür̄ksirboğn şeklinde yapılmıştır. İki ibarede

ortak olan işaret <w̄> olmasına rağmen, <w̄> işaretinin *yorumsuz yazı çevirimi*'nin birinde ö, ötekinde ise ü ile gösterilmesi bir tutarsızlık oluşturmaktadır. Yine aynı satırda *brye* ve *ýrýa* kelimelerindeki <A> işareti ortaktır, ancak iki kelimedeki <A> işareti birinde yorumlanarak e, diğerinde ise yine yorumlanarak a ile gösterilmiştir (s. 324). Eğer Runik alfabe ile neşir alfabesi arasında *birebir harf denkliği* kurulacaksa aynı harfin hiçbir şekilde *yorumlanmadan* aktarılması beklenmektedir.

Eğer bir metnin *yorumsuz yazı çevirimi*'nde asıl metindeki harflerin birebir karşılığı harfiyen [= yorumlanmadan] verildiyse ve *yorumlu yazı çevirimi* kısmında da metindeki harflerin karşılığı metnin tarihî dil özelliklerine göre *yorumlanarak* gösterildiyse, daha sonra *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi*'ne bence gerek kalmamaktadır.

Yazar, *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi*'nin zorunluluk hâlini almasının gerekçelerini şu şekilde özetlemiştir:

Benzer fonetik özelliklere sahip ünsüzleri karşılayan karakterlerin/harflerin o dönemde birbirlerinin yerlerine kullanılabilir olmaları,

Yazıcının metni/mesajı aktarmayı esas hedef olarak görmesi ve harflerin/karakterlerin yazılışlarına bu sebeple dikkat etmemesi,

Yazıcının alfabenin yazılış özelliklerini ve alfabeye ait kuralları yeterince bilmemesi,

Yazıcının metni taşta işlerken görevli ve anlamlı dil öğelerini (sözcükleri, sözcük gruplarını, ekleri vb.) karşılayan karakterleri belirlenmiş bir alana yerleştirebilme/sığdırabilme kaygısı vb. (s. 275)

Yani yazar *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi*'i kısmında, yazıtlar Türkçesindeki standart imlâya aykırı olan orijinal metindeki yazımları değiştirip standart şekline uyarlamayı hedeflemektedir:

“Uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi bir dilin ölçünlü yazım kurallarıyla o dilin kullanıcılarının kendilerine özgü yazım kuralları (tercihleri) arasındaki farkın daha iyi anlaşılabilmesini de sağlamaktadır.” (s. 285)

Yazıtlarda, teklik III. şahıs iyelik eki {+sI(n)}'daki <s> ve <n>'lerin her zaman ince sıradan işaretlerle yazıldığı bilinmektedir (Tekin, 1980: 10-17). Yazar, bu yazımları standart yazıma uyarlamaya çalışmaktadır. Mesela, 12. satırdaki <YGwçIsI> (a)ýjuçısı (s. 353) veya 41. satırdaki <YBGwsIn> ý(a)þjuşın (s. 370)

yazımları kalınlık incelik uyumuna sokularak okunmuştur. Ancak bu yazım özelliğini yazarın sıraladığı gerekçelerle açıklamak mümkün değildir. Dolayısıyla, bu tür yazımları *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi* ile göstermenin neşre bir fayda sağlamadığı açıktır. Üstelik yazar çok güzel bir şekilde Tuñuquq yazıtlarında aynı kelimenin farklı işaretlerle yazıldığı durumları liste hâlinde sunmuştur (s. 276-277). Ayrıca bir ikinci listede de standart yazımla uyuşmayan yazımları sıralayıp *yorumlu yazı çevirimi* başlığı altında bunların standart yazımını göstermiştir (s. 278-285). Yazıtlardaki standart yazıma aykırı olan veya yazım yanlış olması muhtemel olan yerleri iki listede de okuyucu kolaylıkla görebileceğinden, okuyucunun *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi* başlığı altında üçüncü bir kısma artık ihtiyacının kalmayacağı söylenebilir. Diğer taraftan *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi* başlığı altında sunulan neşrin *yorumlu yazı çevirimi* kısmına aktarılmasının mümkün olabileceğini de vurgulamalıyım.

Tuñuquq yazıtlarında en çok dikkati çeken yazım özelliklerinden biri /s/ ve /ş/ ünsüzlerinin farklı işaretlerle gösterilmesidir. Bu konuda yazar şu tespitlerde bulunmaktadır:

Yazıcının birçok yerde kaynak alfabenin standart kuralları dışına çıktığı; özellikle kalın ve ince ünsüzleri karşılayan karakterleri birbirlerinin yerine kullandığı, ünlülerin yazımında da keyfi davrandığı görülmektedir. Bunun sebebini birkaç şekilde izah etmek mümkündür: Bu durum öncelikle yazıcının bazı karakterleri taşa kazarken yaşadığı güçlükten kaynaklanmış olabilir. Yani yazıcı taşa kazınması/işlenmesi zor olan bir harfin/karakterin yerine benzer fonetik özelliklere sahip olan ve taşa işlenmesi kolay olan bir harfi örneğin, ş (Ŷ, ʸ) yerine s (Ŷ) tercih etmiş olabilir. Nitekim Bilge Tonyukuk Yazıt'larına ait metinlerde geçen ve bünyelerinde ş (Ŷ, ʸ) sesini barındıran sözcüklerin (birkaç istisna dışında) söz konusu harfler s, s (Ŷ, l) ile yazılmıştır. Bu yazımın tamamen bir lehçe/ağız farklılığından kaynaklandığını söylemek hakikaten güçtür. (s. 274)

Bu sorunu Róna-Tas (1987: 10) ve Stachowski (1998: 391-399) hem Altayistik hem de grafemik açıdan farklı bir bakış açısıyla ele almıştır. Eserin kaynakçasında görülmeyen bu iki çalışmadaki görüşlerin incelenmesi belki yeni bir fikir oluşturabilir.

4. Bölüm'de yazıtların neşri bulunmaktadır (s. 305-402). Neşirde her cephenin neşrinin başında yazılı metnin içeriği hakkında açıklamalar yapılmış ve böylece okuyucunun metni daha iyi anlamasına imkân tanınmıştır. Neşirde, metnin okuma ve anlamlandırılması hakkında yazarın kendisine ait filolojik

açıklama ve notlamaların fazla olmadığı dikkati çekmektedir. Yazıtların 6. satırındaki *bülser*, 8. satırındaki *uçuq teg* ve *aŋ [t]eg*, 25. satırındaki *oğruqlatdım*, 33. satırındaki *yiŋi* ve 56. satırındaki *bin tegi* hakkındaki kısa açıklamalar (s. 289-300) dışında neşirde başka bir notlama bulunmamaktadır.

Yazarın bazı notlamaları hakkında kendi görüşlerimi de paylaşmak istiyorum.

Epigrafik incelemelerin neticesinde 6. satırda şimdiye değin çok tartışılan sözcüğün <**bwlsr**> şeklinde yazıldığı tespit edilmiş ve kelime *bülser* ‘bilse’ şeklinde okunup *bil-* fiilindeki ünlünün dudak ünsüzü /b/’nin tesiriyle yuvarlaklaştığı iddia edilmiştir (s. 293-294). Yazarın, taşın aslında kelimeyi <**bwlsr**> şeklinde tespit etmesi çok önemli bir katkıdır. Bu nedenle kelimenin yorumlanmasında yazarın tespiti öncelikli olmalıdır, ancak onun *bülser* ‘bilse’ önerisini kabul etmek zordur, zira *bil-* fiilinin ünlüsünün yuvarlaklaşmasına Eski Türkçenin hiçbir metninde rastlanmamaktadır. Yazarın epigrafik tespitine dayanarak buradaki kelime <**bwlsr**> olarak kabul edilmelidir. Daha önce Rybatzki’nin tespit ettiği üzere (1997: 45, dip. 105) *böl-* fiilinin cümlede ‘ayırt etmek, tefrik etmek’ anlamında kullanılmış olması mümkün olabilir, zira Eski Türkçede *böl-* fiilinin ‘ayırt etmek, tefrik etmek’ (Wilkens, 2021: 192a) anlamına Eski Uygurca metinlerde de rastlanmaktadır. Ancak bence bağlama en uygun okuma önerisi büyük oranda Tezcan tarafından (2010: 273-280) ilk kez dile getirilen, sonradan Yıldız (2013: 113-134) tarafından tamamlanan <**bwlsr**> *böl(e)s(er)* ‘böğürse’ okuma önerisidir. Bu teklifte önerinin Türk dillerinde tanıklanması da mümkün olmaktadır. Üstelik *böle-* ‘böğürmek’ önerisi cümlenin fâilleriyle de gayet uyumludur.

8. satırda <**YGmz : tgrA : wçwqtgrtl : bIz : 𐰇 g : rtmz** :-> şeklinde yazılan cümleler ve ikinci cümlede 𐰇 şeklinde yer alan işaret sorunludur. Yazar, sorunlu işareti Yenisey yazıtlarında /ŋ/ karşılığında olan harfle aynı olduğunu düşünerek ibareyi *(a)ŋ [t]eg* ‘avcı kuşlar gibi, akdoğanlar gibi’ ile aktarmayı önermiştir (s. 291-292, 321). Sorunlu işaret hakkında ve cümlelerin *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuq t(e)g (e)rti biz eş(i)g (e)rt(i)m(i)z* “Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise] eşik [veya kapı] gibiydik” veya *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuq t(e)g (e)rti biz b(ü)g (e)rt(i)m(i)z* “Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise onların] kenarı gibiydik” şeklindeki yeni iki yorumu için bk. Uçar, 2021c: 19-26.

33. satırda şimdiye değin *kişi* olarak okunan sözcüğün taşın üzerinde yapılan inceleme neticesinde <yIyI> olduğu tespit edilmiş ve kelime cümledeki kullanımı esas alınarak *yi* ‘artarda, birbiri ardınca, peş peşe, birbirini izleyerek’ ile anlamlandırılmıştır (s. 295-296, 357). Kelime *üç körüg yi* cümlesinde geçiyor. Yazarın bağlama dayanarak önerdiği anlamlandırma uygun görünüyor, ancak *yi*’nin yapısı izaha muhtaçtır. Yazar, daha önce yayımladığı makalesinde (2001: 14-15), *yi* kelimesinin ‘sıralanmış, art arda, birbiri ardınca sık’ anlamlarıyla ve *yi*, *yig* ve *cig* şekilleriyle hem *Dîvânu Lugâti’t-Türk* ve Eski Uygurca gibi eski Türk dili yadigârlarında hem de günümüz Türk dillerinde geçtiğini ifade etmiştir. Yazarın bahsettiği Eski Türkçe *yig* ‘close, compact, a (tightly sewn) seam’ sözünün tanımlanmamış **yig-* fiiline dayandığı tahmin edilmektedir, krş. *yigtür-* ‘sıkıştırmak, sıklaştırmak’ (Clouston, 1972: 911a, 912a). Ancak bu kelime ile Tuñuquq yazıtlarında sadece bir kez geçen *yi* kelimesini yapısal bakımdan nasıl ilişkilendirilebileceği hakkında kesin bir kanaate ne yazık ki sahip değiliz. Kelimenin bir fiil kökü olması muhtemeldir. O zaman kelimenin sonundaki {-(y)I} ekini ünlü zarffil eki olarak kabul etmek gerekiyor. Bu konuyu başka bir makalede daha ayrıntılı ele alacağım için üzerinde fazla durmayacağım.

Bunlar dışında neşirdeki bazı okuma ve anlamlandırmalara da kısaca değinmek istiyorum:

Eski Türkçede kapalı /é/’li olduğu konusunda artık şüphe bulunmayan sözcüklerin neşirde /i/’li okunduğu görülmektedir. Muhtemelen, yazıtlardaki <I>’li yazım yazarı böyle okumaya itmiş olmalıdır. Daha önce Doerfer’in ortaya koyduğu üzere kapalı /é/ ünlüsü yazıtlarda <I> işaretiyle de temsil edilebilmektedir (1994: 108-132). Doerfer, yazıtlarda kapalı /é/’li sözlerin listesini de vermiştir. Dolayısıyla neşirdeki *timiş* (2. satır), *ilteriş* (7. satır), vd. gibi okunuşların kapalı /é/’li olarak okunması gerekmektedir.

1. satırdaki *tabğaç élije qılntım* cümlesi “Çin ülkesinde doğdum” ile Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (s. 309). Burada birkaç sorun gözüküyor. Cümledeki *él* kelimesinin Eski Türkçedeki anlamlarından birinin ‘siyasî idare’ olduğunu Giraud (1961: 66) çok önceden fark edebilmiştir. Ayrıca *élije*’deki {+kA} ekinin süreci ifade eden zamansal işlevini de ilk kez Nauta tespit etmiş ve *élije*’yi doğru çevirmiştir: ‘während des chinesischen Reiches/der chinesischen Herrschaft

(Ausdruck der Zeitdauer)' (1969: 309). Clauson'un 'grew up for (i.e, as a subject of) the Chine Empire' (1972: 623a) şeklinde tercümesinin de yanlış olmadığını belirtmeliyim. Ayrıca krş. Chen, 2021: 155, dip. 3. {+kA} ekinin süreci ifade eden zamansal işlevini *qılın-* fiili ile çok daha net bir şekilde anlayabiliyoruz. Aynı kullanım Ongi yazıtında rastlanmaktadır: *qapqan élderiş qağan éliqe qılındım* (Doğu 4). Tuñuquq'un "Çin idaresi sürecinde büyüüp yetiştiğinden" bahsetmesi, kendisinin Çin'i iyi tanıdığını vurgulaması adına dikkate değerdir. Sonuç olarak, *ben özüm tabqaç éliqe qılntım* cümlesinin "Kendim [Türk halkı] Çin idaresindeyken büyüdüm" şeklinde aktarılması doğru olacaktır. Diğer taraftan, {+kA} ekinin süreci ifade eden işlevine 58. satırda da rastlanmaktadır: *türük bilge qağan éliqe bititdim* "Bilge Qağan'ın idaresindeyken [yazıtlarımı] yazdırttım". {+kA} ekinin bu işlevine dikkat edilirse, Tuñuquq yazıtlarının dikiliş tarihinin Bilge Qağan'ın iktidarı bıraktığı 734 tarihinden önce olabileceği bilgisine de kolaylıkla ulaşabilir.

Yine, 1. satırdaki <q'İlntm> kelimesinde Radloff'un erken dönemde fark ettiği üzere (1899: 28), taşta hakkeden kişi bir yazım hatası yapmıştır ve doğru yazım <q'İLntm> şeklinde olmalıdır. Ancak neşirdeki *yorumlu yazı çevrimi*'nde veya *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi*'nde (s. 309) harf kalın sıradan <L> ile gösterilecekken, ince sıradan <l> ile göstermiştir.

2. satırdaki *türk bodun qanın bulmayın* kısmı "[Son yıllarda Türk halkı hanını bul[a]mayınca (hansızlığın/kağansızlığın ne demek olduğunu anlayınca)" ile aktarılmıştır (s. 310). Buradaki <BwLmYn> kelimesi sorunludur. Kelimedeki ikinci işaret olan <w> harfinin /o/ veya /u/ ünlülerini karşılama fiilin *bol-* veya *bul-* olarak iki farklı şekilde okunabilmesine neden olmaktadır. Bunlardan hangisi uygundur? Radloff'un *qanın bolmayın* 'nicht mit seinen Chanen (im Einverständnis) war' (1899: 2-3) şeklindeki okuma ve anlamlandırma önerisi uzun müddet sorgulanmamıştır. Nihayet Giraud 1961'de (53, 59, 67) ve Gabain 1974'te (§ 234) ilk kez *bulmayın* 'bulmadığı için' önerisi ileri sürülmüştür. Yazarın *bulmayın*'ı 'bulmak' fiili ile ilişkilendirmesi doğru olmuştur, ancak kelimeyi 'bul[a]mayınca' şeklinde aktarması biraz şüphelidir, zira {-(X)yIn} zarffiil ekinin '-InCA' karşılığında zamansal bir işlevinin olduğunu gösteren bir delile sahip değiliz, krş. Erdal, 2004: 316-317. Yazıtlarda birkaç kez tanıklanan ekin işlevinin pek de belirgin olduğu söylenemez.

3. satırdaki <wltms> yazımındaki ibare *öl temiş* şeklinde okunup ‘öl demiş’ ile anlamlandırılmıştır (s. 311). Bu ibarenin *ölütmiş* ‘öldürmüş’ şeklinde okunmasına da rastlanmaktadır, zira bu yorumu benimseyenlere göre *öl-* fiilinin {-(X)t-} ekli ettirgen gövdesi cümleye daha uygundur. Ancak Eski Türkçede *öl-* fiilinin {-(X)t-} ekli ettirgen gövdesine başka bir metinde rastlanmamıştır. Yazarın epigrafik belgelemelerinde <wltms> kelimesinin geçtiği yerin yakın plan resimlerine bakıldığında ikinci harf olan <l>’nin etrafındaki harflerden farklı olarak iki harfin arasına çok fazla bitişik yazıldığı görülmektedir. Sanki taş kazıyan kişi <l> harfini sonradan eklemiş gibidir. Clauson, taşın resimlerine bakınca -ki o taşın aslını görmemişti- bu tuhaflığı hemen fark etmiş ve yazıtta <l> olarak düşünülen harfin bir yarık olabileceğini düşünmüş, cümleyi *teñri ötmış erinç* “Heaven, no doubt, abandoned you” (1972: 133a) şeklinde okuyup anlamlandırmıştır. Clauson’un <l> olarak düşünülen harfi bir yarık olarak değerlendiren tahmini yabana atılmamalıdır. Yazarın taşın aslından elde ettiği yakın plan resimlerde (s. 187-188) sorunlu ibare şu şekilde görülmektedir:

<wltms> veya <wtms> ibaresinin öncesinde *içikdük için* ‘tâbi olduğun için’ vardır. Buna göre, *içikdük için*’ü gerekçe göstererek *teñri* bir eylem gerçekleştirmiştir. Clauson’un *öt-* için önerdiği ‘vazgeçmek’ eylemi bağlama gayet güzel uyuyor, ama fiilin Eski Türkçede bu anlamına rastlanmaması düşündürücüdür. Ben iki ihtimalin daha mümkün olabileceğini düşünüyorum:

1. Belki de *teñri ötmış erinç* cümlesindeki *öt-* fiili ‘buyurmak’ gibi bir anlamda olmalıdır. Gerçi *teñri* ‘gök’ için *öt-* fiilinin kullanılmış olması biraz zordur, zira Eski Türkçede *öt-* fiilinin hiyerarşik olarak alttaki birinin yukarıya hitabında kullanıldığı bilinmektedir. Belki de *öt-* fiilinin hiyerarşik bağlamda kullanılması Kağanlık yazıtları döneminde henüz ortaya çıkmamıştı. Ya da buradaki *öt-* fiili *ötün-*’ün ‘arz etmek’ kökü olabilir ve anlamı da ‘dilemek, arzu etmek’ olmalıdır. Bu anlam da bağlama uygundur, zira *teñri ötmış erinç*’ten sonra *türk bodun ölti alqıntı yoq boltı* cümlesi gelmektedir. Yazıtlarda bunların *teñri*’nin isteğiyle gerçekleştiği anlatılmak istenmiş olabilir.

2. Metni taş kazıyan kişi ibarenin başında sadece <l> yazmak istediği, ama hata yapınca oyduğu harflerde düzeltme yoluna gittiği tahmin edilebilir. O

zaman buradaki ibare <Itms> *étm(i)ş* olmalıdır. Kağanlık yazıtlarında *ét-* fiilinin *teŋri* ile beraber kullanılması için krş. *üze türük teŋrisi iduq yéri subı ança étmiş* (Kül Tégin, Doğu 10-11; Bilge Qağan, Doğu 10).

3. satırda <twrk : sIrBwDN> *türk : sir bodun*, 11. satırda <twrksIrBwDN> *türk sir bodun* ve 60., 61. ve 62. satırlarda <twr^wksIrBwDN> *türük sir bodun* ibaresinin 3., 11., 60. ve 61. satırlarda ‘Türk [ve] Sir halkları’ (s. 311, 324, 400, 401), ama 62. satırda ise ‘Türk Sir halkı’ ile aktarıldığı görülüyor (s. 402). Daha önce, Czeglédy’nin belirttiği üzere VII. yüzyılda Türk ~ Türük (突厥 *Tu-jue*) ve Sir (薛 *Xue*) halkları 628’den beri birlikte Ötüken bölgesinde yaşamıştır (1962: 65-66). Dolayısıyla, yazarın ibareyi -bir yer hariç- ‘Türk [ve] Sir halkları’ şeklinde birbirinden ayırarak aktarması isabetli olmuştur.

Neşirde, <^wq/q^w> ve <^wk/k^w> işaretlerinin <w> ve <w̄> işaretleriyle beraber ilk hecede kullanıldığında kelimenin *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi*’nde ünlülerin çift olarak gösterildiği görülmektedir. Mesela, *buuqalı* (5. satır), *köörür erti* (1. satır), vd. Şimdiye değin yazıtları neşredenlerin okumalarında böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Böyle bir okuma önerisi kelimenin uzun ünlülü olduğu algısını oluşturmaktadır. Yazıtlardaki bu imlânın uzun ünlüleri belirlemede her zaman tutarlı ve istikrarlı bir delil sunduğu söylenemez. Mesela, *küntüz* kelimesi 12. satırda <kw̄ntz> şeklinde yazılırken, aynı kelime 52. satırda <k^ww̄ntz> şeklinde yazılmıştır.

5. satırdaki *qağan mu* <q¹ISYIn> (s. 313), 6. satırdaki *qağan* <q¹ISDm> (s. 314), 11. satırdaki *yoq* <q¹ISLm> (s. 324) ve 21. satırdaki *y²oq* <q¹ISLm> (s. 338) ibarelerinde harfçevrimlerini gösterdiğim fiil hakkında şimdiye değin kesin bir sonuca ulaşılmamıştır. Yazar, fiili *qış-* ve *quş-* ‘kılmak’ şeklinde okumaktadır. Tekin, fiilin *qıl-*’ın kökü olan **qı-*’nın işteş çatısı olduğunu ileri sürmüştür (1994: 28; 2014: 89-90), ancak kendisinin de fark ettiği üzere işteş çatılı bir yüklemün fâilinin teklik I. şahıs zamiri *ben* olması epey şaşırtıcıdır. Yazıtlardaki bu fiili anlamaya çalışanların çoğunun son kertede ulaştıkları netice bu fiilin *qıl-* ‘kılmak’ ile ilgili olabileceğidir. Belki de buradaki sorun Türk Runik yazısının menşei ile ilgilidir. Bu konuda Róna-Tas (1987: 10) ve Stachowski’nin (1998: 391-399) tespitleri göz önünde bulundurulmalıdır.

7. satırdaki *öküşök* okunuşunda *Ok* enklitiği *ek* gibi değerlendirilmiştir. Ayrıca krş. *özümök* (6. satır), *benök* (7. satır), *oloq* (42. satır), *birtimök* (52. satır), vd.

Ok enklitiğinin yazıtlarda ve Eski Türkçede eklediğini gösteren bir delil olmamasına rağmen, *Ok* enklitiği neşirde *ek* gibi kabul edilmiştir. Enklitiğin kök şeklinde olduğu varsayılan varyantı da neşirde *köök* olarak okunmuş ve o da dizinde ‘pekiştirme/kuvvetlendirme **eki/edatı**’ olarak tanımlanmasına (s. 433-434) rağmen *ek* gibi kabul edilmiştir. Aslında yazarın okuyuşuna göre *Ok* veya *köök*’ün nerede ek nerede *edat* olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır. Tuñuquq yazıtlarında *Ok* enklitiğinin ince sıradaki varyantı hakkında daha geniş bilgi için bk. Uçar 2022: 135-147.

7. satırdaki *çoğay quzın qara qumuğ olurur ertimiz* cümlesi “(Biz) Çogay[ın] kuzeyi ile Karakum [arasındaki topraklarda konargöçer bir şekilde] oturuyorduk/yaşıyorduk” şeklinde aktarılmıştır (s. 315). Cümledeki *olur-* fiilinin nesnesi {+(X)n} vasıta hâl ekli *çoğay quzı* ile {+(X)g} yükleme hâl ekli *qara qum* yer adlarıdır. Cümlede *olur-* fiili nesne almaktadır, bu nedenle fiilin burada ‘oturmak, yaşamak’ anlamında düşünülmesi mümkün değildir. Buradaki *olur-* fiili ‘bir yeri idaresi altına almak, yönetmek’ anlamında olup fiilin bu anlamına Eski Uygurcada da (Wilkins, 2021: 506b) rastlanmaktadır. Cümlenin şu şekilde aktarılması gerektiği kanaatindeyim: “Çuğay Quzı ile Qara Qum’u idare ediyorduk [hâkimiyet altına almıştık]”.

Bu arada, Chen yazıtlarda geçen Çuğay dağlarının 陰山 *Yinshan* olamayacağını, Çuğay adının aslının Çince 總材 *Zongcai* olmasına bakılarak kelimenin /u/’lu okunması gerektiğini ve bu dağların 山西 *Shanxi*’nin kuzeybatısındaki dağları gösterebileceğini söylemiştir (2021: 21-25).

9. satırdaki <TwŋRAsmg> *toŋra semig*’teki *toŋra sem* şahıs adı olarak kabul edilmiştir (s. 322), ama yanılmıyorsam ilk kez Geng’in *semig* (< semi+g (?)> için önerdiği Çince 司馬 *sima* ‘minister of war’ teklifi muhtemelen doğru olmalıdır (2005: 109). Aynı tespit daha sonra Rykin ve Telitsin tarafından da dile getirilmiştir. Onlar Çince 司馬 *sima*’nın yazıtlardaki <smg> yazımına bakarak kelimenin kökünün *sime ~ sima ~ sima* şeklinde olabileceğini, kelimedeki {+(X)g} yükleme hâli ekinin bulunduğunu ve unvanın ‘a 2nd- or 3rd-level executive officer found in most military Guards (wei) stationed at the dynastic capital’ anlamına gelebileceğini ifade etmiştir (2020: 298-299).

11. satırdaki *türk sir bodun yérinte idi yorımazun usar idi yoq qışalım* cümleleri “Türk [ve] Sir halk[larının] yerinde [yurdunda] hiç kimse yaşamazın, mümkünse

[onları] büsbütün yok edelim” (s. 324) ile aktarılmıştır. Burada ilk *idi* kelimesine ‘hiç kimse’ anlamı verilmesi mümkün değildir, zira *idi* Eski Türkçede ‘asla, hiçbir surette’ anlamına gelen bir kuvvetlendirme zarfıdır. Bu kelimeyle eşyazımlı olan diğer *idi* ise ‘master, owner’ anlamındadır (Clauson, 1972: 41a-42a). Bu cümlelerin fâili tam olarak fark edilemediği için *hiç kimse* fâil olarak düşünülmüş olmalıdır. Bence ilk cümlelerin fâili ve ikinci cümlelerin nesnesi 9. satırdaki *azqıña Türk* ‘azıcık Türk [topluluğu]’ olmalıdır. 9. ve 11. satırlar arasında dolaylı anlatımlar olduğu için veya Tuñuquq başkalarının sözlerini aktardığı için cümlelerin fâili kolayca fark edilememektedir. Bu arada yazarın 11. satırdaki *yorı-* fiiline ‘yaşamak’ anlamı vermesi isabetli olmuştur, ancak bence 9. satırdaki *yorı-* da aynı anlamda olmalıdır. 9.-10. satırdaki *azqıña Türk yorıyur ermiş* cümlesi “Çok az [sayıda olan] Türk[ler gün geçtikçe artıyor ve ekonomik bakımdan da] ilerliyor[lar]mış” şeklinde aktarılmıştır (s. 322-323). Cümlelerin fazladan eklemelerle aktarılmasına gerek yoktur. Cümlelerin “Azıcık Türk [topluluğu] yaşıyormuş” şeklinde kısaca aktarılması yeterlidir. Sonuç olarak, *türk sir bodun yérinte idi yorımazun usar idi yoq qışalı* cümlelerinin “Türk [ve] Sir halklarının ülkelerinde (= Ötüken) [azıcık Türk topluluğu] asla yaşamasın, mümkünse [onları = azıcık Türk topluluğunu] tamamen yok edelim” şeklinde aktarılmasının doğru olabileceğini düşünüyorum. Bu önerim bağlama da gayet uygundur, zira Tuñuquq bu meşum istihbarî bilgiyi duyup düşmanlarının böyle düşündüğünü öğrenince gece uyumayı gündüz oturmayı bırakmıştır.

Neşirde, *yel-* ile onun ettirgen gövdesi *yeltür-*ün anlamlandırmasında sorunlar bulunmaktadır. 26. satırdaki *qağan yelü kör témiş cümlesi* “Kağan [askerlere] atlıları yel gibi (dörtnala) sürün demiş” ile aktarılmış ve dizinde *yelü kör-* ‘(atı) dörtnala sürmek, koşturmak’ ile anlamlandırılmıştır (s. 350, 447). 27. satırdaki *yelü bardımız* ‘yel gibi gittik’ ile aktarılmış ve dizinde *yelü bar-*’a ‘yel gibi gitmek, çabucak gitmek’ anlamı verilmiştir (s. 351, 447). Aynı şekilde 54. satırdaki *yaraqlıq yağıq yeltürmedim* cümlesi “Silahlı düşmanları Türk halkının arasına sokturmadım” ile aktarılmış, dizinde *yeltür-*’e ‘koşturmak, dolaştırmak, sokmak’ anlamı verilmiştir (s. 390, 447). Eski Türkçede *yel-* fiili ‘hızlı gitmek’ anlamında değil, aksine ‘tempolu, ama yavaş gitmek, tırıs gitmek’ (Clauson, 1972: 918a) anlamındadır. 34. ve 52. satırlardaki *yelme* (< yel-me) kelimesi de muhtemelen *yel-* fiilinden türetilmiştir (Erdal 1991: 316). Eski Uygurcada *yeliş* (< yel-iş) sözü ‘tırıs’ anlamıyla (Wilkens, 2021: 882a) tanıklanmıştır. Clauson, *yeltür-*’ü *yel-*

fiilinin ettirgen gövdesi olarak kabul etmesine rağmen, *yeltür*-’e ‘to make (someone) hurry’ anlamı vermiştir (1972: 923b). Bence Tuñuquq yazıtlarının 54. satırındaki *yeltür*-’ün anlamı ‘atı yavaşça sürerek ilerletmek’ olmalıdır. Clauson’un *yel*- ve *yeltür*- için verdiği ‘atı hızlı koşturmak’ anlamı Orta Türkçe dönemine aittir. Eski Türkçede *yel*-’in anlamı için birinci başvuru kaynağımız olan Kaşgarî’nin sözlüğündeki şu örnek ve onun Arapça karşılığı bilhassa önemlidir: *atlıg yeldi* “Süvari atı tırıs sürdü”. Kaşgarî’nin *yel*- için verdiği Arapça karşılıklar *xabba* ve *aḥzara*’dır (Dankoff-Kelly, 1984/II: 472 [182]). Krş. Arapça *xabba* ‘a kind of run, with wide steps, but falling short of that i.e. a quick pace, or a certain pace which is not quick or a pace of a horse, and of a camel, in which he removes both his right legs together and both his left legs together; i.e. an amble: or in which a horse rests on his right and left fore legs alternately, and in like manner on his hind legs, quickness’ (Lane, 1865/II: 692b) ve Arapça *aḥzara* ‘to run, to trot (of a man or horse)’ (Lane, 1865/II: 589b). Tırıs yürüyüşü atın koşmayıp hızlı tempoda sekerek yürütmesine verilen addır. Bu nedenle *yel*- fiilinin ‘dört nala koşmak’ ile anlamlandırılması doğru olamaz. Neticede, 26. satırdaki *qağan yelü kör témiş* cümlesinin “Kağan, atı yavaşça sürmeye bak demiş” şeklinde anlamlandırılması gerekiyor, zira *kör*- fiili kendisinden önceki ünlü zarffil ekiyle beraber yardımcı fiil olarak kullanıldığında ‘denemek, bir işin yapılacağını garanti etmek’ (Wilkens, 2021: 408a) gibi bir anlama gelmektedir. 27. satırdaki *kün yme tün yme yelü bardımız* cümlesinin “Gece gündüz demeden tırıs pozisyonda atları sürdük” şeklinde anlamlandırılması daha doğru olacaktır. Bir atın uzun mesafede en randımanlı gideceği yürüme pozisyonunun tırıs gitmek olduğuna bakılırsa bu anlamlandırmanın doğruluğu kendiliğinden anlaşılacaktır. Son olarak, 54. satırdaki *bu türük bodun ara yaraqlıg yağıg yeltürmedim* cümlesinin “Silahlı düşmanların Türk halkı arasında atlarını salına salına sürmesine izin vermedim” şeklinde aktarılması gereklidir.

28. satırın başı tahrip olmuştur ve sadece <N> harfi korunabilmiştir. Yazar, Tekin’in yorumunu benimseyerek tahrip olan kısmı [*usı*]n süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z ile tamir edip okumaktadır (s. 352). Bu önerinin mantıklı olmadığını bir makalede izah etmiş ve tahrip olan kısmın [*qıl(ı)ç(ı)]n süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z* ile okunması gerektiğini teklif etmiştim (2021a: 1-9). Türk Kağanlığı ordusunun uyandırma servisi gibi bir vazifesinin olmadığı fikrinde hâlâ ısrar ediyorum.

30. satırdaki *ben ebgerü tüşeyin tédi* cümlesi “Ben eve döneyim dedi” (s. 354) şeklinde aktarılmıştır. Buradaki {+gArU} *tüş-* fiili dikkat çekicidir. Muhtemelen Clauson’un “I am going home (to stay there)” şeklindeki önerisi (1972: 560a) doğrudur. Ayrıca bk. Awğali, 2011: 275-276. Krş. Azerbaycan Türkçesi *düş-* ‘bir yerə gələrək orada müvəqqəti yerləşmək, qalmaq, müsafir olmaq, qonaq olmaq’ (Orucov, 2006/1: 724b).

34. satırdaki <**nçAYIDms**> yazımı *ança ayıdmış* olarak okunmuş ve ‘böyle söylemiş’ ile aktarılmıştır (s. 358). Daha önce yazdığım bir makalede bu okumanın mümkün olamayacağını ve ibarenin *ança ayu ıdmış* ‘tam ve eksiksiz olarak şöyle söylemiş’ şeklinde okunup anlamlandırılması gerektiğine işaret etmiştim (2017b: 31-38). Bu önerimin doğruluğu konusunda hâlâ aynı kanaati taşıyorum.

Yine 34. satırdaki <**wzwl**> yazımı *üz ol* olarak okunmuş ve ‘art niyetlidir’ ile aktarılmıştır (s. 358). Daha önce yazdığım bir makalede Eski Türkçede ve Türk dillerinde ‘nefret, öfke, kin’ anlamına gelen *ör ~ öz* [*ür ~ üz*] diye bir kökten bahsetmiştim (2017a: 1-11). Bağlama bakıldığında bahsettiğim *öz ~ üz* kelimesinin buraya uygun olduğunu söyleyebilirim.

38. satırdaki *teñri umay iduq yér sub basa bérti erinç* cümlesi “[Çünkü] Tanrı, Umay (melekler) kutsal yer[lerin ve] su[ların sahipleri onların] basiretlerini bağladı” ile aktarılmıştır (s. 367). Yazarın burada *basa bérti* için önerdiği ‘basiretini bağladı’ anlamlandırması yeni bir yorumdur, ancak *bas-* fiilinin bu yorumla uyuşabilecek herhangi bir anlamı Eski Türkçede tanıklanmamıştır. Aslında yazıtlarda ‘basiret bağlamak’ diye bir kavrama da rastlanmaz. Yazıtların bu kısmının bağlamı aslında yeterince açık değildir. Belki de buradaki <**BSAbrti**> ibaresi *basa bérti* şeklinde değil de *b(a)ş (e)b(i)rti* ‘baş çevirdi’ şeklinde okunmalıdır. Bu anlamda *ebir-* fiilinin ikinci hecedeki ünlüsünün yazılmaması için krş. 28. satır. Bu konuyu başka bir yazımda ayrıntılı olarak ele alacağım için üzerinde fazla durmayacağım.

42. satırdaki *ol oq tün bodunun sayu it(t)ımız* cümlesi “[Yine] aynı gece halkını [bağışlayıp] geri gönderdik” ile aktarılmıştır (s. 371). Bağlama bakıldığında Clauson’un çevirisi makul gibi görünüyor: “We went (envoys ?) to all their peoples” (1972: 858b), ancak cümleden ne gönderildiği tam olarak anlaşılmıyor. Cümlenin devamına bakıldığında Clauson’un düşündüğü gibi gönderilenin ‘elçi’

olması oldukça muhtemeldir, ancak bence buradaki *it-* fiili ‘göndermek’ anlamında değil, ‘salmak, serbest bırakmak’ anlamında olmalıdır. Dolayısıyla *it-* fiilinin bu anlamına göre nesnesi *bodunun* (< bodun+ın) olmaktadır. Fiilin bu anlamına Eski Uygurcada da rastlanmaktadır. Mesela *Altun Yaruq*’taki *éçilerin ıdıp* ‘abilerini serbest bırakıp’ (Kaya, 2021b: 596) tanıdığı Tuñuquq yazıtlarındaki yapıyla birebir örtüşmektedir. Buna göre, *ol oq tün bodunun sayu it(t)ımız* cümlesinin “İşte o gece halk[lar]ın her birini serbest bıraktık” şeklinde aktarılabilceğine inanıyorum.

44. satırdaki *beñlig Ek tağıg* ibaresi “[ve adeta insana] huzur [veren] Ek Dağı’ını” ile aktarılmıştır (s. 373). Yazarın düşündüğü anlamda *beñlig* diye bir kelimeye Eski Türkçede rastlanmaz, ama *beñilig* ‘joyful, happy’ (Clauson, 1972: 770a) diye bir kelime vardır ve muhtemelen 44. satırda <bnlg> şeklinde yazılan kelime *beñilig* şeklinde okunmalıdır. Aslında *Ek tağ*’ın tam olarak nereyi gösterdiği konusu da tartışmalıdır (Aydın, 2006: 83-94). *Beñilig Ek tağ*’ın özel bir yer adı olması oldukça muhtemeldir, zira *beñilig*’i burada ‘joyful, happy’ gibi bir anlamda kabul edecek olursak bunun dağı niteleyen bir özel ada dönüştüğünü düşünmek de mümkün olabilecektir.

45. satırdaki *tezik* kavim adı ‘Arap’ halkı olarak anlaşılmıştır (s. 377, 441). Tuñuquq yazıtlarında *Tezik* kavim adının ‘Arap’ halkını gösterdiği şüphelidir. İranlılar, en yakın komşusu olan Arapların *Tayy* kabilesinin adını bütün Araplara teşmil ederek *Tācīk* ~ *Tāzīk* şeklinde adlandırmıştı, ancak bu konuda Barthold’un önemli bir dikkati gözden kaçırılmamalıdır (Barthold 1979: 616b; Fagner, 2000: 62a). İranlılar Müslüman olunca Arap adı alıyordu. Tuñuquq yazıtlarının yazıldığı VIII. asırda Türklerin münasebet kurduğu halk muhtemelen Müslüman olan İranlılardı. Bu nedenle yazıtlardaki *Tezik* kavim adının Araplar olduğu konusunda kesin bir yargıya varılması biraz zor görünmektedir.

47. satırın başındaki *tinsi oğlı*’nın fazlalık olduğu çok bellidir (Tekin, 1994: 49). Bu nedenle *uyarlanmış yorumlu yazı çevirimi* kısmında (s. 379) *tinsi oğlı*’nın metinden çıkartılması gerekmektedir.

50. satırdaki *yağıçısı* ‘komutanı’ ile aktarılmıştır (s. 382). Buradaki *yağıçı* sözünün {+çI} ekini almasına bakılarak kelime ‘komutan’ anlamında düşünülmüş olmalıdır, ancak {+çI} eki her zaman bir meslek adını göstermez. Mesela, *armaqçı* (< armaq+çı ‘hilekâr’), *başçı* (< baş+çı ‘önder’), vd. Clauson, *yağıçı* için ‘mücadeleci,

kavgacı' (1972: 899a) anlamını vermiştir. Aynı anlam *Maitrisimit Nom Bitig*'te de görülür (Erdal, 1991: 113). Dolayısıyla *yağıçısı* (< yağı+çı+sı) burada 'mücadelecisi' gibi bir anlamda olmalıdır.

54. satırdaki *tügünlüg at* 'düğümlü/bağlı at' ibaresinde pek çok kimsenin benimsediği okuma ve anlamlandırma kabul edilmiştir (s. 390). Bu ibare hakkında farklı bir okuma ve anlamlandırma için bk. Uçar, 2021b: 49-55.

56. ve 57. satırlardaki *neñ yerdeki qağanlıg bodunqa binteği bar erser ne bunı bar erteçi ermiş* cümlesi "[Ancak] herhangi bir kağanlı (özgür) halkta benim gibisi [benim gibi deneyimli ve akıllı bir danışman ve komutan] var olursa/var oldukça [o halkın] ne sıkıntısı olacaktı?" ile aktarılmıştır (s. 392-393). Yazıtın bu kısmı epey yıpranmıştır. Yazar, burada <**bIntgI**> şeklinde yazılan kelimeyi farklı yöntemler kullanarak doğru bir şekilde tespit etmeyi başarmış, önceki okumaları düzeltmiş ve kelimeyi *binteği* 'benim gibisi' şeklinde okumuştur (s. 297-298). Yazıtlardaki *binteği*'nin nasıl tahlil edileceği sorusu ise hâlâ cevap beklemektedir. *Binteği*'yi *bin teg+i* şeklinde tahlil edebiliriz. İkinci unsur olan *teg* 'gibi' edatının sonundaki ekin teklik III. şahıs iyelik eki olabileceğini ilk kez Thomsen fark etmiş, ama o cümledeki kelimelerin yapısı ve anlamı hakkında kesin bir şey söylenemeyeceğini itiraf etmek zorunda kalmıştır (1916: 59-60). Erdal, yazıtlarda bir kere geçen *binteği* örneği ile beraber *antağ*, *montağ*, *sizinteg* (< sizni teg), vd. örnekleri de zikrederek *teg* 'gibi' edatının hâl eki sürecine girmeye başlamasından söz etmekte ve sondaki iyelik ekine bağlamın ihtiyacı olduğunu düşünmektedir (2004: 126-127, 193-194, 336). Erdal'ın zikrettiği *teg* edatının zamir kökleri ile birleştiği örnekler içinde *binteği* onlardan ayrılmaktadır, zira *teg* edatı burada teklik III. şahıs iyelik ekini almıştır. Eski Türkçede *teg* edatının teklik III. şahıs iyelik eki aldığı başka bir örneğe yanılmıyorsam rastlanmıyor. Tekin, *teg* edatının iyelik ekli kullanımı için yazıtlardan *antağın için* 'for your being so' (Bilge Kağan, Kuzey 9) ile Türkiye Türkçesinden *onun gibi-si* örneklerini delil olarak sunmuştur (1963: 198). Tekin'in verdiği yazıtlardaki örneğin *binteği* ile kıyaslanamayacağı açıktır, ama Türkiye Türkçesinden getirdiği *onun gibisi* tanığı dikkate değerdir. Neticede, *teg* edatının iyelik eki aldığını farz ettiğimizde, *teg* edatının ya sözlükbirimselleştiğini ya da iyelik ekinin kalıplaştığını kabul etmek gerekiyor. İkincisinin olabileceğine daha çok ihtimal veriyorum. Krş. Azerbaycan Türkçesi *teki* 'gibi' (Orucov et al., 2006/IV: 297b). Diğer taraftan, şart cümlesiyle teşkil edilen birleşik cümlede yardımcı ve asıl cümlenin fâillerinin de

belirlenmesi gerekmektedir, zira cümlelerin anlamı fâillerine göre epey fark etmektedir. Yardımcı cümledeki {+kA} *bar er-* yapısını ‘+A sahip olmak’ anlamında kabul ettiğim için, yardımcı cümlelerin fâilinin eksiltili kullanıma sahip *bintegi* olabileceğini tahmin ediyor ve birleşik cümleyi şu şekilde anlamlandırmak istiyorum: “Benim gibi [biri] herhangi bir yerdeki qağan sahibi halka sahipse, benim gibi birinin nasıl bir sıkıntısı olacaktı?” Bu yorumda, cümle sahibi Tuñuquq’un kendini değil, halkını ön plana koyması sözkonusu olmaktadır. Chen’in yukarıda bahsettiğim yorumunu (2021: 146), yani Tuñuquq’un eski görevine dönmek için kendini Bilge Qağan’a affettirmek amacıyla yazıtları diktirdiğini dikkate alırsak, bu yorumun bağlama daha uygun olduğu da anlaşılacaktır.

5. Bölüm’de metnin sözlüğü ve dizini (s. 415-450) ve 6. Bölüm’de de metnin özel adlar dizini (s. 453-468) yer almaktadır. Eser, 7. Bölüm’deki kaynakça (s. 471-517) ile sona ermektedir.

Alyılmaz’ın *Bilge Tonyukuk Yazıtları* isimli eseri epigrafik belgeleme açısından şimdiye değin yayımlanan neşirler içerisinde müstesna bir yeri hak etmiştir. Tuñuquq yazıtlarına ait iki taşın yakın plandan çekilen resimlerinin bundan sonra yapılacak çalışmalarda temel başvuru kaynağı olarak kullanılacağı kesindir. Yoğun bir mesainin ardından böyle bir eseri vücuda getirip Türkolojiye armağan eden Alyılmaz’ı tebrik ederim.

Kaynakça

Alyılmaz, C. (2001). Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 11-18.

Awğali, E. (2011). Orhon Yazıtlarındaki Bazı Sözlerin Anlambilimsel Karşılıkları Hakkında. In Ölmez, M. et al. (Eds.), *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu Bildirileri [3-5 Aralık 2010, İstanbul]* (pp. 275-279). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Aydın, E. (2006). Tonyukuk Yazıtı’nda Geçen Ek Tag Üzerine. *Belleten*, 257, 83-94.

Barthold, W. (1979). Tacik. *İslam Ansiklopedisi*, XI: Suğd-Tarika. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul: 616b-617a.

Bussmann, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Translated and edited by Trauth, G. & Kazzazi, K. London and New York: Roudledge.

Chen, Hao (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.

Clark, L. (2017). *Uygur Manichaean Texts, Texts-Translations-Commentary III: Ecclesiastical Texts*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Czeglédy, K. (1962). Čoyay-Quzi, Qara-Qum, Kök-Öng. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15(1), 55-69.

Dankoff, R. & Kelly, J. (1984). *Mahmut el-Kāşşarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) II*. Harvard: Harvard University Press.

Doerfer, G. (1994). Zu inschrifttürkisch ē/e. *Ural-altaische Jahrbücher Neue Folge*, 13, 108-132.

Erdal, M. & Chen, Hao (2017). The Khocho Toñukuk Tradition in Runiform, Uygur and Chinese Sources. *Central Asiatic Journal*, 60(1), 109-117.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

Fragner, B. G. (2000). Tādjik. *The Encyclopedia of Islam*. New Edition, X: T-U. Brill. Leiden: 62a-64b.

Gabain, A. von (1974). *Alttürkische Grammatik*. 3. Auflage. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Gemalmaz, E. (2001). Yazıya Geçirme (Transcription) ve Yazıçevirimi (Transliteration). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, 25-37.

Geng, Shimin (2005). 古代突厥文碑銘研究 [Studies of the Old Turkic Inscriptions]. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.

Giraud, R. (1961). *L'inscription de Baïn Tsokto (Édition critique)*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.

Kaya, C. (2021a). Bir Başka Açıdan Tonyukuk. In Ildırı, N. & Kotan, H. (Eds.), *Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (pp. 262-267). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.

Kaya, C. (2021b). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Gözden Geçirilmiş Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Lane, E. W. (1865). *An Arabic-English Lexicon II*. Edinburgh: Williams and Norgate.
- Nauta, A. H. (1969). A Grammar of Orkhon Turkic, by Talât Tekin, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, 419 S. Mouton & co. The Hague 1968. *Central Asiatic Journal*, 13(4), 308-311. (Rezension)
- Orucov, E. et al. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I-IV*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Radloff, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge: die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Róna-Tas, A. (1987). On the Development and Origin of the East Turkic 'Runic' Script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4(1), 7-14.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged.
- Rykin, P. & Telitsin, N. (2020). An Interpretation of Two Personal Names in the Ninth Line of the Tonyukuk Inscription (Toñ S2). *Journal of the American Oriental Society*, 140(2), 287-299.
- Stachowski, M. (1998). Zwei alttürkische Konsonantenwechsel (š ~ s, š ~ l), die Runik und die Altaistik. In Laut J. P. & Ölmez, M. (Eds.), *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı* (pp. 391-399). Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1963). On Kök Turkic "Büntägi". *Central Asiatic Journal*, 8(3), 196-198.
- Tekin, T. (1980). Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine. *Genel Dilbilim Dergisi*, 2(7-8), 10-17.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. 5. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (2010). Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri. In Alyılmaz, C. et al. (Eds.), *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri* (pp. 273-280). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Thomsen, V. (1916). *Turcica; études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*. Helsingfors: Société finno-ugrienn.
- Uçar, E. (2017a). Notizen zur Etymologie des alttürkischen özäl- ,sich quälen'. *Central Asiatic Journal*, 60(1), 1-11.
- Uçar, E. (2017b). Tuñukuk Yazıtındaki nçAYIDms (T I K 10 = 34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not. *Türk Kültürü*, 2017/2, 31-38.
- Uçar, E. (2021a). A New Interpretation of ...] süñ(ü)g(ü)n (a)čd(ı)m(ı)z (I North 4 = 28) in the Tuñuquq Inscription. *Central Asiatic Journal*, 63(1), 1-9.

Uçar, E. (2021b). <tügzlgTG> tüg(ü)zl(ü)g (a)t(ı)γ - eine neue Lesart zu <tügnlgTG> tög(ü)nl(ü)g (a)t(ı)γ in den Tuñuquq-Inschriften (II, Ostseite 4 [= Kolumne 54]). *Central Asiatic Journal*, 64(1-2), 49-55.

Uçar, E. (2021c). Tuñuquq Yazıtlarının 8. Satırındaki (I/Güney 1) İki Müphem Cümle veya Problemlı Bir Runik İşaret Üzerine. *Türkbilig*, 42, 19-26.

Uçar, E. (2022). Tuñuquq Yazıtlarında İnce Sıradaki Ok Enklitiğinin Yazımı ve Bazı Satırların (11 = I/G 4, 16 = I/G 9, 21 = I/D 4 ve 30 = I/K 6) Yeniden Yorumlanması. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(1), 135-147.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yıldız, H. (2013). Sıska ve Semiz Boğa Uzakta Ne Yapıyordu? *Türk Dilleri Araştırmaları*, 23(2), 113-134.